ISSN: 2456-9194, Vol. I, Issue. II, Sept-2017

CPHFS – CENTER FOR PUBLIC HEALTH AND FOOD SAFETY – लोक स्वास्थ्य एवं खाद्य सुरक्षा केंद्र

ପ୍ରତ୍ୟୟ

(Journal of Odia Language, Culture and Science)

ଭାବସମ୍ବେଗୀ ମନନଶୀଳ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ

ଡକ୍ଟର ଅନାଦି ଚରଣ ଗାଁଣ

ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ, ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ,

ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ବାଣୀବିହାର, ଭୁବନେଶ୍ୱର – ୭୫୧୦୦୪

anadi.gan@rediffmail.com

ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ *- ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ଜୀବନର ବିଭବଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଭବ କରି ସ୍ୱକୀୟ ଚିନ୍ତାରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଆକାରରେ ରୂପ ଦେବାରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ ଜଣେ ଅସାମାନ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀ । ଜୀବନର ବିଚିତ୍ର ଅନୁଭୂତିକୁ ପୁଞ୍ଜିକରି ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ । ସମୟର ସୁଅରେ ଭାସିନଯାଇ ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ମୌଳିକ ବିଭବର ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ କିପରି ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାଧାରା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷାପାଇଁ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ସଚେତନତାକୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରିବା ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଜୀବନର ଚିତ୍ରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କଳ୍ପନାରେ ବିଶ୍ୱର ଚିତ୍ରକୁ ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି କିପରି ଆଙ୍କିବାରେ ସମର୍ଥ, ତାହାକୁ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି ।*

ପ୍ରମୁଖଶବ୍ଦାବଳୀ-*(Keywords) - ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ, କଳ୍ପନାର ବିଶ୍ୱଚିତ୍ର, ମନ ଅରଣ୍ୟ, ଅଶ୍ରୁତ ସ୍ୱର*

ସାଂପ୍ରତିକ କାଳରେ ମନନଶୀଳ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାରେ ବିଶେଷ ମନନିବେଶ କରିଥିବା ସ୍ରଷ୍ଟାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ ବେଶ୍ ସୁବିଦିତ । ଚିନ୍ତାନ୍ୱେଷୀ ଓ ମନନଶୀଳ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରି ସମକାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ଶ୍ରୀ ଓ ସୌଭାଗ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିରେ ତାଙ୍କର ନିଷ୍ଠାପର ସାଧନା ସ୍ୱାଗତଯୋଗ୍ୟ । ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଭାବବସ୍ତୁ ଯେପରି ସୁଦୂର ପ୍ରସାରୀ, ସେହିପରି ବଡ଼ ଅଦ୍ଭୁତ ତାଙ୍କର ଶିଳ୍ପନୈପୁଣ୍ୟ । ଶାଣିତ ଚିନ୍ତାର ଦୀପ୍ତି, ମାର୍ଜିତ କଳ୍ପନାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ଚିତ୍ରଧର୍ମୀ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ, କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନା, ଆବେଗର ଉଷ୍ମ ସ୍ପର୍ଶ, ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ନାଟକୀୟ ଛଟା ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନ୍ତରିକ ଭାଷା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଚିହ୍ନିତରେ ସହାୟକ । ଜୀବନର ସାଧାରଣ ସତ୍ୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଜାଗତିକ ଜଟିଳ ଜୀବନର ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ରହସ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଭେଦ କରି ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାରେ ତାଙ୍କର କତିତ୍ୱ ଅସାଧାରଣ । ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ଜୀବନର ବିଭବଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଭବ କରି ସ୍ୱକୀୟ ଚିନ୍ତାରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଆକାରରେ ରୂପ ଦେବାରେ ସେ ଜଣେ ଅସାମାନ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀ ।

ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ ୧୯୭୦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାରେ ଅଶେଷ ନିଷ୍ଠା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଏବେସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କର ଲେଖନୀ କ୍ରିୟାଶୀଳ । ଜୀବନାନୁଭବର ଗଭୀରତା ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତା ପରିଧିକୁ କରିଛି ସୁବିସ୍ତୃତ । ଜୀବନର ଆବେଗଗତ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଜାନ୍ତବ ସମସ୍ୟା ଓ ମଣିଷର ମଣିଷ ପଣିଆକୁ ନେଇ ଚିନ୍ତାର ନୂତନ ତୋରଣ ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ବେଶ୍ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ । ମଣିଷର ଅଶ୍ରୁ-ପୁଲକ, ତା'ର ମନୋରାଜ୍ୟର ଅସରନ୍ତି ଭାବନା, ସ୍ଥିତିଜନିତ ବ୍ୟାକୁଳତା, ଏକାକୀତ୍ୱବୋଧ, ଆଧୁନିକ ଜୀବନବୋଧ ପ୍ରଭୃତିର ପରିପ୍ରକାଶ ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ଯୋଗାଇଛି ପ୍ରାଣପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ । ପୁଣି ସମସାମୟିକ ସମୟର ସ୍ପନ୍ଦନ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ କରିଛି ଜୀବନଧର୍ମୀ । ଏଯାବତ୍ ପ୍ରକାଶିତ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ସଂକଳନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'ମନ ଅରଣ୍ୟ' (୧୯୭୧), 'ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଦର୍ଶନ' (୧୯୭୧), 'ଏ ଯେଉଁ ପୃଥିବୀ' (୧୯୭୫), 'ମୁଁ ସତ୍ୟଧର୍ମା କହୁଛି', (୧୯୭୭), 'ମଧୁ ସନ୍ଧାନ' (୧୯୭୮), 'ଉର ଅରଣ୍ୟ' (୧୯୮୦), 'ଅଶ୍ରୁତ ସ୍ୱର' (୧୯୮୧), 'କ୍ରୀତଦାସର ସ୍ୱପ୍ନ' (୧୯୮୧), 'ରଥ ସପ୍ତକ' (୧୯୮୩) ପ୍ରଭୃତି ବେଶ୍ ପାଠକୀୟ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଲାଭ କରିପାରିଛି ।

ସେ ଉଭୟ ଇଂରାଜୀ ଓ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଉପନିଷଦ, ଭାଗବତ, ମହାଭାରତ, ରାମାୟଣ ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ତାଙ୍କ

ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ପରିଲକ୍ଷିତ । ବିଂଶ ଶତକର ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ବର୍ଟାଣ୍ଡ ରସେଲ, ଜି.କେ, ଚେଷ୍ଟରଟନ୍, ଜେ.ବି. ପ୍ରିଷ୍ଟେଲ, ଆଲଡସ୍ ହକ୍ସଲେ ପ୍ରମୁଖ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା ପାଇଁ ଯୋଗାଇଛନ୍ତି ଯଥେଷ୍ଟ ମାନସିକ ପ୍ରେରଣା । ସେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବଧାରାମାନଙ୍କରୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା ସକାଶେ ଅନେକ ଖୋରାକ ପାଇଛନ୍ତି । ବୁଦ୍ଧ, ଶଙ୍କର, ଶ୍ରୀଅରବିନ୍ଦ, ବିବେକାନନ୍ଦ, ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରଭୃତି ମନୀଷାମାନଙ୍କ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବଧାରାରେ ସେ ଅନେକାଂଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ । ସକ୍ରେଟିସ୍, ପ୍ଲାଟୋ, ଆରିଷ୍ଟଟଲ ପ୍ରମୁଖ ଗ୍ରୀକ୍ ଚିନ୍ତାନାୟକଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରା ଅନେକତ୍ର ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବଳୟରେ ଗତି କରିଛି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେ ବିଂଶ ଶତକର ଜାଁପର୍ଲ ସାର୍ତେ, କାମ୍ୟୁ, ସିଗ୍ମଣ୍ଡ ଫ୍ରଏଡ୍, ଉଇଟଗେନ୍‌ଷ୍ଟାଇନ୍, ବ୍ରାଡଲେ, ହ୍ୱାଇଟ୍‌ହେଡ୍ ପ୍ରମୁଖ ନବଚିନ୍ତକମାନଙ୍କ ଭାବଧାରା ସହ ସୁପରିଚିତ । ଏସବୁର ସାମଗ୍ରିକ ପ୍ରଭାବ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିଛି ।

ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ଧରାବନ୍ଧା ନିୟମରେ ଆବଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ସେ ଅବାଧ ଭାବରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନତା ନେଇ ତାଙ୍କର ସୃଜନଶୀଳ ଚନ୍ତାଧାରାକୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ରୂପରେ ଉପସ୍ଥାପନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଭାବବସ୍ତୁ (Theme) ପାଇଁ ତାଙ୍କ ଉପରେ କୌଣସି ଲଗାମ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ମୁକ୍ତ ମନ ନେଇ ସାବଲୀଳ ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବିଶ୍ୱର ଯାବତୀୟ ଚିତ୍ର ଆଙ୍କିଛନ୍ତି । ସେ ନିଛକ ପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିନାହାନ୍ତି କିମ୍ବା ମନକୁ ରସେଇବା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ । କେବଳ ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ଜାଗତିକ ଜୀବନର ସତ୍ୟକୁ ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାବେଳେ ସେ ଯେଉଁ ଅନୁଭୂତି ଅର୍ଜିଛନ୍ତି, ତାହାର ଏକ ସ୍ୱୟଂସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିପ୍ରକାଶ ହେଉଛି ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ରଥଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଏଇ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଆଲଡସ୍ ହକ୍ସଲେଙ୍କ ନିମ୍ନ ଉକ୍ତି ପ୍ରଣିଦାନଯୋଗ୍ୟ । "The most richly satisfying essays are those which make the best use, not of one, not of two, but of all the three worlds in which it is possible for the essay to exist. Freely, effort lessly, thought and feeling move in the these consummate works of art, hither and thither between the essays three poles from the personal to the universal, form the abstract back to concrete, from the object datum to the inner experience."(୧) ହକ୍ସଲେଙ୍କ ଏହି ଉକ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ, ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ତା'ର ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜଗତରୁ ବିଶ୍ୱଭାବନା ଆଡ଼କୁ, ଅବାସ୍ତବରୁ ବାସ୍ତବ ଦିଗକୁ ଓ ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ସ୍ତରରୁ ଆନ୍ତରିକ ଅନୁଭୂତି ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ନେଇଥାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ପକ୍ଷରେ ଏହି ଉକ୍ତିଟି ଯଥାର୍ଥ ମନେହୁଏ । ସେ ଲେଖିବାବେଳେ ନିଜକୁ ବିଷୟ ସହିତ ଏପରି ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ କରିଦିଅନ୍ତି, ଯାହାଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ହୁଏ ପ୍ରାଣବନ୍ତ । ସେ ଜୀବନର ଯେକୌଣସି ବିଷୟର ସବୁ ସତ୍ୟକୁ ଉପନ୍ୟାସ ପରି ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପରିବେଷଣ କରିବାରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଭାବବସ୍ତୁ ଜୀବନ ପରି ଅସୀମ, ଗଭୀର ଓ ଅତଳ ସ୍ପର୍ଶୀ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପୁଣି ହକ୍ସଲେଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରି କୁହାଯାଇପାରେ – "Like the novel, the essay is a literary device for saying almost everything about almost anything".(୨) ଏଣୁ ଭାବବସ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ବିଭାଜନ କରିବା ଏକ ଅସାଧ୍ୟବ୍ୟାପାର । ସେ ଯେକୌଣସି ବିଷୟ ଉପରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିବାରେ ପାରଙ୍ଗମ । ତାଙ୍କ ଚେତନାରେ ସାଧାରଣ ବସ୍ତୁଟିଏ ଏପରି ଢଙ୍ଗରେ ନବଜନ୍ମ ନିଏ, ଯାହାକୁ ସେ ଚମତ୍କାର ପ୍ରବନ୍ଧ ଆକାରରେ ରୂପ ଦେଇପାରନ୍ତି । ଏକ ବିଶେଷ ଭାବାବିଷ୍ଟ ଅବସ୍ଥାରେ ସେ 'ଶୁଣନ୍ତୁ' ପରି ଏକ ସାଧାରଣ ବିଷୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି 'କ୍ରୀତଦାସର ସ୍ୱପ୍ନ' ପରି ଅସାଧାରଣ ବିଷୟ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିପାରନ୍ତି । ହୃଦୟରୁ ଭାବଟିଏ ଆସିବାବେଳେ ତାକୁ ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରତି ଲେଖକ ଯେପରି ସ୍ୱଅନୁଭୂତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିଥାଏ, ସେହିପରି ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ରଥ ତାଙ୍କ ଅନ୍ତରର ଭାବକୁ ଅନୁଭୂତିରେ କରିଛନ୍ତି ରସାଣିତ । ଲୌକିକ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବାନୁଭୂତିକୁ ବସ୍ତୁ ପ୍ରତୀକ ମାଧ୍ୟମରେ ରୂପଦାନ କରିବା ହେଉଛି ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ । ଏହେତୁ ଭାବବସ୍ତୁ କଥାଟି ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଆତ୍ମିକଭାବ ସହିତ ବହିର୍ଭାବ ଆପେ ଆପେ ଆସି ପହେ । କୌଣସି ଆତ୍ମିକ ଭାବ ବିଶ୍ଳେଷଣ ବାସ୍ତବରେ ଏକ ଜଟିଳ ପ୍ରକ୍ରିୟା । ତଥାପି ଆଲୋଚନା ସୁବିଧା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଭାବବସ୍ତୁକୁ ଏହିପରି ବିଭାଜନ କରାଯାଇପାରେ । (କ) ଅଧିଭୌତିକ ଚେତନା ଓ ଆସ୍ତିକ ଭାବ ଆଧାରିତ ପ୍ରବନ୍ଧ, (ଖ) ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କିତ ସୃଜନଧର୍ମୀ ପ୍ରବନ୍ଧ, (ଗ) ସୂକ୍ଷ୍ମମାନବିକ ଚେତନାମୂଳକ ପ୍ରବନ୍ଧ, (ଘ) ଜାଗତିକ ଜୀବନଭିତ୍ତିକ ସମସ୍ୟାବହୁଳ ପ୍ରବନ୍ଧ ।

ଜଣେ ସତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା ଭାବରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ ନିତ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ଜଗତ ଓ ମଣିଷକୁ ନେଇ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଏହା ଭିତରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଅଲୌକିକ ଭାବରାଜ୍ୟର କଥା କହିଛନ୍ତି । ଜଗତ ସମ୍ମୁଖରେ ସେ ଏକ ବିଶ୍ୱାସର ଛବି ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଙ୍କିଛନ୍ତି । ଜାଗତିକ ଜଞ୍ଜାଳର ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପାଇଁ ସେ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ କ୍ରାନ୍ତଦର୍ଶନ ପାଇଁ ସର୍ବଦା ଉନ୍ମୁକ୍ତ ରଖିଥିଲେ । ଫଳରେ ସାଂସାରିକ ଅନ୍ଧକାରକୁ ଭେଦକରି ତାଙ୍କର ମେଦିନୀ ଦୃଷ୍ଟି ଏକ ମହାନ୍ ସତ୍ତାର ସନ୍ଧାନ କରିଛି । ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଉପନିଷଦୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ରଥ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏକ ବୃହର ଜୀବନ ଦୃଷ୍ଟିର ସନ୍ଧାନ କରିଛନ୍ତି । ବିଶେଷ କରି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ଚେତନା ଉପରେ ଆଧାରିତ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କର ଏଇ ଭାବନାର ଦ୍ୟୋତକ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି, "ବେଳେବେଳେ ବନ୍ଦୀଶାଳାରେ ମହାପୁରୁଷ ଜନ୍ମଲାଭ କଲାପରି

ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ତା'ର ସ୍ରଷ୍ଟାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଯାଏ । ନିମିତ୍ତ ଭଳି ଉଭୟ ଲେଖକ ଓ ଲେଖନୀକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭୂମିରୁ ସେ ଅବତରଣ କରି ସେ ଆଉ କାହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଆସିଥାଏ । ଉଣାଅଧିକେ ସବୁ ପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଏହା ଏକ ସତ୍ୟ ଯେ ସ୍ରଷ୍ଟା ତା'ର ସୃଷ୍ଟିଠାରୁ ବୃହର ଆୟନରେ ଏବଂ ଗଭୀରତାରେ । ସେ ସ୍ୱୟଂ ତା ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ନିମିତ୍ତ ଏବଂ ଉପାଦାନ । ନିଜର ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଅଂଶକୁ ସଂଜୀବିତ କରିବାକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତାରେ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେବା ସ୍ରଷ୍ଟାର ଅନନ୍ୟ ଅଧିକାର । କିନ୍ତୁ ଏ ନିୟମର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଶୂନ୍ୟ ଭୂମିର ପକ୍ଷୀମାନେ ହଠାତ୍ କୌଣସି ଡାଳ ଉପରକୁ ଓହ୍ଲେଇଆସନ୍ତି ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଗଛଟି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକରେ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନେକରେ । ତା' ଡାକରେ ଫଳଟିଏ ଓହଳିବା ଯାହା ପକ୍ଷୀଟିଏ ବସିବା ତାହା ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟମାନେ ପକ୍ଷୀଟିକୁ ତା ଡାଳରେ ଆବିଷ୍କାର କରନ୍ତି, ଚିହ୍ନଟ କରନ୍ତି । ସେ କିନ୍ତୁ ବିନୟର ସହିତ ସତ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରେ ।"(୩) ସୀମା ଭିତରେ ଅସୀମକୁ ରୂପରୁ ଅପରୂପକୁ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅବସ୍ଥାରୁ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଭାବଜଗତକୁ ଓ ଅଳ୍ପରୁ ଭୂମାକୁ ଯିବାର ବାସନା ତାଙ୍କର ଏଇ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକାଶିତ । 'ମୁଁ କ୍ଷେତ୍ର ଯିବି', 'ହୋ ଭଗତେ', 'ପ୍ରଭୁବିଜେ', 'ରଥ ପ୍ରସ୍ଥାନ', 'ବାହୁଡ଼ା ବିଚ୍ଛେଦ', 'ମଥୁରାଧିପତେ', 'ଠାକୁର ଭଲେ ବିରାଜେ ଜି', 'କହିବାକୁ ଲାଜ', 'ଦାରୁଦର୍ଶନ', 'ଛପନଭୋଗୀ', 'ଖୋଜିବା - ନ ପାଇବା', 'ଯେ ଯଥା ମାଂ ପ୍ରପଦ୍ୟନ୍ତେ' ପ୍ରଭୃତି ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏ ଧରଣର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଉପାଦାନ ହେଉଛି ମଣିଷକୁ ଆଚମ୍ବିତ କରିବାର ଶକ୍ତି । ଏହା ହେଉଛି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସାହିତ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ବହୁ ଦୃଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏଥିରେ ନୂତନ ରୂପରେ ଦିଶିଯାଏ । ପୁରୁଣା ଭିତରେ ଏକ ନୂତନ ସତ୍ତା ହେଲାପରି ମନେହୁଏ । ଏଠାରେ 'ମୁଁ କ୍ଷେତ୍ରଯିବି' ପ୍ରବନ୍ଧଟିକୁ ବିଚାର କରାଯାଉ । କ୍ଷେତ୍ର ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଭକ୍ତମନରେ ବ୍ୟାକୁଳତା ସବୁବେଳେ ରହିଛି । ମାତ୍ର ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଯେପରି ଭାବରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହାର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ପାଠକଲେ ମନେହୁଏ ସତେ ଯେମିତି କ୍ଷେତ୍ର ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଅସୀମର ପଥରେ ଭକ୍ତଟିଏ ଧାଇଁଛି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଜଗତର ସୀମା ଡେଇଁ ଏକ ଅଲୌକିକ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଭାବ ଜଗତର ସ୍ପର୍ଶ ପାଇଁ ଭକ୍ତ ପ୍ରାଣର ଆକୁଳତା ବେଶ୍ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ତାହା ଏହିପରି, "ଅଞ୍ଜଳିବିଦ୍ଧ ହୋଇ ମୋର ହାତ ଯୋଡ଼ିକ ଯଦି କଟାଳ କରନ୍ତି ଯେ, ସେମାନଙ୍କର ଚରମ ଅଭିଳାଷ ଚରିତାର୍ଥ କରିବାକୁ ସେମାନେ ପ୍ରଭୁର ଗରୁଡ଼ ଖମ୍ବକୁ ଥରେ କୁଣ୍ଢେଇବେ; ଗୋଡ଼ ଯୋଡ଼ିକ ଥାଇ କହନ୍ତି ଯେ, ଶରଧା ବାଲିରେ ଘଡ଼ିଏ ମାତ୍ର ଠିଆ ହେବେ ଏବଂ ଆଖି ଯୋଡ଼ିକ ଅପଲକ ଶୂନ୍ୟକୁ ଚାହିଁ ଯାଚନା କରନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରଭୁର ଚକାନୟନରେ ଥରେ ପଖାଳି ହେବେ – ତେଣିକି ମୋର ଆଉ କ'ଣ ଆୟ ଥାଇପାରେ? ମୋ ବଚନ ସତ୍ୟ, ସୁଧିଜନେ! ମୋ ଅେଙ୍ଗ ଅେଙ୍ଗ ଉତ୍କଣ୍ଠା, ରୋମେ ରୋମେ ଉନ୍ମୁଖତା, ମୋର ଶାଖାରେ ଶାଖାରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଶ୍ୟାମଳ ସତ୍ୟ ପଲ୍ଲବିତ । ମୁଁ କ୍ଷେତ୍ର ଯିବି ସୁଧିଜନେ! ମୋତେ ବାଟ କାଢ଼ି ନେଇଯାଅ! ସଂସାର, ହୁଗୁଳି ଯାଅ ମୋ ପାଦରୁ, ମୋତେ ମୁକ୍ତକର! କର୍ମ ଜଞ୍ଜାଳ, ଖସିପଡ଼ ମୋ ହାତ ଯୋଡ଼ିକରୁ, ମୋତେ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ କର, ସହଜ କର, ସହଜ କର! ମୋ ଆଖି ଯୋଡ଼ିକରୁ ପୋଛି ହୋଇଯାଉ ମୋହାଞ୍ଜନ । ମୋତେ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଅ! ହେ ଦଶ ଦିଗପାଳ, ମୋତେ ଧରିରଖ! ଦେବତା, ଗନ୍ଧର୍ବ, ଯକ୍ଷ ରକ୍ଷାଦି ମୋତେ ବେଢ଼ିରହି । ହେ ମୋର ଅଗଣିତ ପିତୃପୁରୁଷ, ମୋ ପଛରେ ଠିଆହୁଅ! ମୁଁ କ୍ଷେତ୍ର ଯିବି! ମୁଁ କ୍ଷେତ୍ର ଯିବି!!!"(୪) ଏଥିରୁ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଭାବନା ଓ ଅଦମ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମବୋଧ କଳନା କରିହୁଏ ।

ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ମୋହ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସୁଲଭ । ଜୀବନର ବିଚିତ୍ର ଦିଗ ଓ ବିବିଧ ପ୍ରଶ୍ନରୁ ଦାର୍ଶନିକର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାରେ ତାଙ୍କର କୃତିତ୍ୱ ଅସାଧାରଣ । ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଶ୍ରଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧକୁ କରିଛି ଜ୍ଞାନଦୀପ୍ତ । ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ ଓ ମଣିଷର ଆତ୍ମା ଭିତରେ ଯେଉଁ ଚିର ରହସ୍ୟମୟ ସମ୍ପର୍କ ବିଦ୍ୟମାନ, ତାକୁ ଅତି ସରଳ ଭାବରେ ସେ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ବୁଝାଇବାରେ ଧୂରୀଣ । ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନର କର୍ମବାଦ, ଆତ୍ମାର ଅବିନଶ୍ୱରତା, ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟମ୍, ଜଗତ ମିଥ୍ୟା ଜୀବୋ ବ୍ରହ୍ମୈବ କେବଳମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଜଟିଳ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସେ ମନ୍ମୟ ଭାବଚ୍ଛ୍ୱାସ ଭିତରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ସଂକୋଚବୋଧ କରିନାହାନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଭାବରେ ଜୀବନର ସତ୍ୟକୁ ସ୍ୱଅନୁଭୂତିରେ ରସାଣିତ କଲାବେଳେ ସେ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନର ପରିଧି ଭିତରେ ଗତି କରିବାକୁ ଆନନ୍ଦାନୁଭବ କରନ୍ତି । 'ଶୁଣନ୍ତୁ', 'ପରିଚୟ', 'ମୁଁ କିଏ' ପ୍ରଭୃତି ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତା ସମ୍ବଳିତ ପ୍ରବନ୍ଧ ପାଠକଲେ ଏହି ସତ୍ୟରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ତାଙ୍କର ଦାର୍ଶନିକ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣତଃ ଆସ୍ତିକ ଭାବ ଚେତନାରେ ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ । ଏ ଧରଣର ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଜୀବର ଆତ୍ମଦର୍ଶନ ଜନିତ ଆତୁରତା ଓ ପରମାତ୍ମା ସହିତ ମିଶିବାର ଅନ୍ତିମ ବାସନାକୁ ସାହିତ୍ୟିକର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ନେଇ ସେ ତର୍ଜମା କରିଛନ୍ତି ।

ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କିତ ସୃଜନଧର୍ମୀ ମୌଳିକ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ମନସ୍ୱିତା ଅବଶ୍ୟ ଉପଲଭ୍ୟ । ଏଗୁଡ଼ିକରେ ଆବେଗପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବମୟତା ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଚେତନା ଭିତରେ ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଝାପ୍ସା ଜହ୍ନ ଆଲୁଅ ପରି ପ୍ରୀତିକର । ଚିନ୍ତାଶିଳତା ସହିତ ନାଟକୀୟତା ଓ ଗୀତିଧର୍ମିତା ଏ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ କରିଛି ହୃଦ୍ୟ । ଏଧରଣର ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କୁ ପଢ଼ିଦେଲେ ପାଠକର ପ୍ରାଣ ପୁଲକିତ ହୁଏ । ଜୀବନର ବିଚିତ୍ର ଅନୁଭୂତିକୁ ପୁଞ୍ଜିକରି ଏ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ । କେଉଁଠି କବି ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଆବେଗପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଷାରେ ସେ ରଚନା ଲେଖିବାର ସୂତ୍ର ବତାଇଛନ୍ତି ତ, କେଉଁଠି ରଚନାକୁ କବି ଧର୍ମ ଭାବେ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇଛନ୍ତି । ପୁଣି ମନ୍ତ୍ରଦ୍ରଷ୍ଟା ଋଷିପରି ନିଜର ଲେଖକୀୟ ଜୀବନ କାହାଣୀ ଶୁଣାଇବାକୁ ସେ କୁଣ୍ଠା ପ୍ରକାଶ କରିନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଲେଖିବା ମଣିଷର ଶ୍ୱାସକ୍ରିୟା ପରି ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ 'ମୁଁ ଲେଖେ କାହିଁକି?' ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ କହନ୍ତି – "ମନ ଭିତରେ ଅନେକ ସ୍ୱପ୍ନ । ସେସବୁ ଉଙ୍କି ଉଠୁଥାନ୍ତି ଫିଟି ଆସିବାକୁ । ସେଗୁଡ଼ାକୁ ଧାରଣ କରିବା ଲାଭାର ସ୍ରୋତକୁ ଧାରଣ କଲାପରି । ଦିନେ ହଠାତ୍ ଉଶ୍ୱାସ

ଲାଗିଲା ଦେଖିଲି ଯେ ମୁଁ କ'ଣଟାଏ ଲେଖି ପକାଇଚି । ଲେଖା ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ମନ ଆସିଥିଲା । ଏମିତି ଆସିନଥିଲେ ମୁଁ ଲେଖି ନଥାନ୍ତି । ଜାଣି ନ ଥାନ୍ତି ଲେଖା କ'ଣ! ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କଲି । ଯେମିତି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲି ବହୁଦିନ ତଳେ ଶୈଶବର ଦାରୋଟି କଥା ଭିତରେ ଏ ଭାଷାଟିକୁ । ପରେ ଶିକ୍ଷା ମାଧ୍ୟମରେ ଆଉ ଯେତେସବୁ ଭାଷା ଆସିଲେ ତା' କେବଳ ଭାବର ବଣିଜ ପାଇଁ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ନୁହେଁ – ମୋ ପାଣି ପବନରେ ମିଶି ସେମାନେ ମୋ ଭିତରକୁ ତ ଜାଣିପାରିନାହାନ୍ତି । ଏଣୁ ଲେଖା ଯେତେବେଳେ ନୂଆ ସମ୍ଭାବନା ନେଇଆସିଲା ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କଲି । ସେ ମୋତେ ଅଧିକାର କରିବା ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଅନୁଭବ କଲି, ଆବିଷ୍କାର କଲି ନିଜକୁ, ନୂଆ କରି ଦେଖିଲି ସଂସାରକୁ । ମୋର ସମସ୍ତ ସତ୍ତାକୁ ତାହା ଧୀରେ ଧୀରେ ସଂଜୀବିତ କଲା, ଉଦ୍‌ବର୍ତ୍ତିତ କଲା । ମୋର ସ୍ୱାଭାବିକ ଜୀବନ ଧର୍ମ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଗଲା । ଲେଖିବା ଓ ବଞ୍ଚିବା ମୋ ପାଇଁ ଏକାକାର, ଏକାର୍ଥବାଚୀ ।"(୫) ଏଇ ଉକ୍ତିରୁ ସୃଷ୍ଟି ସହ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମୀୟତା ସହଜରେ ବୁଝି ହୁଏ । 'ସ୍ରଷ୍ଟାର ସ୍ୱୀକାର', 'କବି ପତ୍ନୀ', 'ନିଜକୁ ବାମାମିତ୍ର ମନେକରି', 'ନର କିନ୍ନର', 'ପରଜା', 'ସାରଳାଙ୍କ ଭୀମ' ପ୍ରଭୃତି ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପ୍ରବନ୍ଧ । ଜଗତ ସହିତ ଜୀବନର ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନରେ କଳାସୃଷ୍ଟିର ଉପାଦେୟତାକୁ ବୁଝାଇବାରେ ତାଙ୍କର ଏ ଧରଣର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ବୋଧହୁଏ 'Why write' ସମ୍ପର୍କରେ କହିବାବେଳେ ଜାଁ-ପଲ-ସାର୍ତ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ କଥା କହିଯାଇଥିଲେ – "One of the chief motives of artistic creation is certainly the need of feeling that we are essential in relationship to the world. That is feel myself essential in relation to my creation."(୬) ମନନ, ଅନୁଭୂତି ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚେତନା ସହିତ ଗଭୀର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରାଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ହୋଇଛି ସହାୟକ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ମାନବୀୟ ଚେତନାକୁ ନେଇ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ ଅବିସମ୍ବାଦିତ ।

ସାଂପ୍ରତିକ ମଣିଷର ସ୍ଥିତି ଜନିତ ବ୍ୟାକୁଳତା, ପରିବର୍ତ୍ତିତ ମୂଲ୍ୟବୋଧ, ବିଚ୍ଛିନ୍ନତାବୋଧ, ମୃତ୍ୟୁଚେତନା ପ୍ରଭୃତି ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ଆଧୁନିକ ମଣିଷ ଜୀବନରେ ଭୌତିକ ସୁଖ ସମୃଦ୍ଧି ତୁଳନାରେ ତା'ର ମାନସିକ ଅବସାଦ କିଛି କମ୍ ନୁହେଁ । ଜୀବନ ଅନେକାଂଶରେ ଜଗତଠାରୁ, ଈଶ୍ୱରଠାରୁ, ସମାଜଠାରୁ, ପୁଣି ନିଜଠାରୁ ମଧ୍ୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ । ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିକାଶ ଓ ବୈଷୟିକ ସମୃଦ୍ଧିର ଚରମ ସୋପାନରେ ପହଞ୍ଚି ମଧ୍ୟ ମଣିଷ ଆଜି ନିଜ ଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଜ୍ଞ । ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରର ସମୃଦ୍ଧି ଘଟୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜୀବନର ଅନ୍ତରୀଣ ଶକ୍ତିମାନଙ୍କର ବିକାଶ ଘଟୁନଥିବାରୁ ଆଜିର ମଣିଷ ସତତ ସନ୍ଦିଗ୍ଧ । ମଣିଷର ମନ, ତା'ର ଅନ୍ତଃଜୀବନ, ସଂଶୟପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥିତି, କର୍ମ-କୃତିତ୍ୱ, ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଇତ୍ୟାଦି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟମାନଙ୍କୁ ନେଇ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ରଥ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଚମତ୍କାର ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସମୟର ପ୍ରବାହରେ ମଣିଷର ସ୍ଥିତିଜନିତ ଅସହାୟତାକୁ ନେଇ ଲେଖିଛନ୍ତି 'ଗାଡ଼ି ଛାଡ଼ିଦେଲା' Time and Space ପରି ଏକ ଜଟିଳ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅତି ସାଧାରଣ ଭାବରେ ଏଥିରେ ସେ ବୁଝାଇଛନ୍ତି । ସମୟର ପ୍ରଖର ପ୍ରବାହରେ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ସ୍ଥିର ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ, ମଣିଷ ଜୀବନରେ ଯାହାକିଛି ଘଟଣ, ଅଘଟଣ ଘଟିଥାଏ ତାହା ହେଉଛି ଅନେକାଂଶରେ ଆକସ୍ମିକ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକ 'ନୂଆ ପୁରୁଣା' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମର ତାରତମ୍ୟ (Generation Gap) ପରି ଏକ ବିଷୟକୁ ପାଠକକୁ ବୁଝାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ନୂଆ ପୁରୁଣା ଭିତରେ ସେପରି କୌଣସି ବ୍ୟବଧାନ ସେ ଦେଖିପାରିନାହାନ୍ତି । ମହାକାଳର ପ୍ରବାହରେ ସବୁକିଛି ଚିର ପୁରାତନ, ପୁଣି ନିତ୍ୟନୂତନ । ଏଣୁ ବୁଝାମଣା ଭିତ୍ତିରେ ଉଭୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ବାଞ୍ଛନୀୟ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ରଥ ମୃତ୍ୟୁକୁ ନେଇ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି 'ମୃତ୍ୟୁ ଏକ ବିଳାସ' । ଏଥିରେ ସେ ମୁଖ୍ୟତଃ ପ୍ରାଚ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁ ଦର୍ଶନଠାରୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁ ଦର୍ଶନର ତଫାତ୍‌ଟିକୁ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ମୃତ୍ୟୁର ସେ ଆବାହନ କରିଛନ୍ତି । ମୃତ୍ୟୁ ତାଙ୍କୁ ଭୀତତ୍ରସ୍ତ କରିପାରି ନାହିଁ । ମୃତ୍ୟୁକୁ ସେ ବିଳାସ ଓ ଅମରତ୍ୱକୁ ଅଭିଶାପ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । 'ମୌନ', 'ଏକାକୀ' ପ୍ରବନ୍ଧ ଦୁଇଟିରେ ସେ ନିଃସଙ୍ଗ ଜୀବନକୁ ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଜୀବନର ଚରମ ସତ୍ୟ ହେଉଛି 'ମୌନତା' । 'ମୌନ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ କହନ୍ତି, "ବୋଧହୁଏ ନିର୍ବାକ ମୌନତା ହିଁ ସତ୍ୟର ଭାଷା, ବିରାଟ ବିସ୍ମୟ ଏବଂ ଅନୁଭବର ଭାଷା । ମନ ବଚନ ଯେଉଁଠାରେ ପହଞ୍ଚି ନ ପାରି ନିବର୍ତ୍ତି ଆସନ୍ତି, ବା ଯେଉଁଠି ପହଞ୍ଚିଗଲେ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ହଜିଯାଏ, ସେ ରାଜ୍ୟ ଅଖଣ୍ଡ ମୌନତାର ରାଜ୍ୟ । ସେଠି ମୃତ୍ୟୁର ନୀରବତା ।"(୭) ସେ ମଣିଷର ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନ ଭିତରେ ସୁଖ ଅନ୍ୱେଷା ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ 'ମଧୁ ସନ୍ଧାନ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି । ଦୁଃଖ ମଣିଷ ଜୀବନର ଚରମ ସତ୍ୟ ହେଲେ ବି ତା'ରି ଭିତରେ ସେ ସୁଖ ଅନ୍ୱେଷା କରେ । ଦୁଃଖ ଭିତରେ ସୁଖ, ସମ୍ଭୋଗର ସନ୍ଧାନକୁ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ଭାଷାରେ କୁହାଯାଇଛି 'ମଧୁ ସନ୍ଧାନ' । ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଏଇ ପ୍ରବନ୍ଧରେ 'ସୁନାପକ୍ଷୀ' ମିଥ୍‌ଟି ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । ସୁନାପକ୍ଷୀ 'ପ୍ରସଙ୍ଗ'ଟି ଗ୍ରୀକ୍ ମିଥ୍‌ରୁ ଗୃହୀତ । ସୁନାପକ୍ଷୀ ହୋଇପାରେ ଜୀବନର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ପ୍ରତୀକ (Vanishing values of life) କାରଣ ସୁନାପକ୍ଷୀ ଅଗ୍ନିରୂପରେ ଏକଦା ଧରାପଡ଼ିଥିଲା । ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଅଗ୍ନି ଆଣିବା ସକାଶେ ପ୍ରମିଥିଅସ୍‌ଙ୍କର ଅନଧିକାର ସ୍ୱର୍ଗ ପ୍ରବେଶ ଓ ଶାସ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ତାଙ୍କୁ ଲୌହ ଶିକୁଳିରେ ବନ୍ଧନ କରି ଶାଗୁଣାମାନଙ୍କୁ କଞ୍ଚା ଖାଇବାକୁ ଦେବା ପ୍ରଭୃତି Aeschylus 'Prometheus bound' ନାଟକକୁ ସ୍ମରଣ କରାଇଦିଏ । ସୁଖ ପଛରେ ଧାଇଁବାବେଳେ ମଣିଷକୁ ବହୁ ଦୁଃଖବହନ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ତେଣୁ ମଣିଷ ନିଜ ଭିତରେ ସୁଖ ଅନ୍ୱେଷଣକୁ ହିଁ ଶ୍ରେୟ ମଣେ । ତେଣୁ 'ମୁଁ ହିଁ ମଧୁ' ଓ 'ଦୁଃଖ ସତ୍ୟମ୍' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟପନ୍ଥା ମଣିଷର ନାହିଁ । 'ଶୂନ୍', 'ଅନନ୍ୟ'

ଇତ୍ୟାଦି, 'କାନ୍ଦୁରା', 'ସାହାରା', 'ସେପାରି','ବ୍ୟବଧାନ' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ମଣିଷର ମାନସିକ ଆବେଗଗତ ଚେତନାର ସ୍ତରକୁ ଛୁଇଁବାରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ଶିଳ୍ପୀସୁଲଭ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ବାରି ହୋଇପଡ଼େ ।

ଜାଗତିକ ଜୀବନ ମାତ୍ରେ ବହୁଳ । ଧର୍ମ, ରାଜନୀତି, ଦର୍ଶନ, ଶିକ୍ଷା, ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରଭୃତି ମଣିଷ ଜୀବନର ସ୍ୱାଭାବିକ ବିକାଶ ପାଇଁ ଉପାଦେୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା, ଏସବୁକୁ ନେଇ ସଂପ୍ରତି ଯାବତୀୟ ବିଭ୍ରାଟ ଲାଗି ରହିଛି । ସାଂପ୍ରତିକ କାଳର ଜଣେ ସଚେତନ ମଣିଷ ଭାବରେ ସେ ଏସବୁର ସ୍ୱରୂପ ଉଦ୍ଘାଟନ କରିବାକୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ସେ 'ବିଦ୍ୟା ଓ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଶିକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଘଟୁଥିବା ଆଧୁନିକ ସମସ୍ୟାମାନଙ୍କର ବିବିଧ ଦିଗ ଉନ୍ମୋଚନ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି - "ବିଦ୍ୟା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯାହା କିଛି ବିଶୃଙ୍ଖଳା ଦେଖା ଦେଇଛି, ତାହା କେବଳ ବିଦ୍ୟାର ଅଭାବରେ । ଯେଉଁଠି ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥିର, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ନିୟମ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ, ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ପର୍କ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ, ସେଇଠି ବିଦ୍ୟାଭାସ ସରଳ ଏବଂ ସାର୍ଥକ । ଯେଉଁଠି କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ଅପରିପକ୍ୱ, ଶ୍ରଦ୍ଧା, ସମ୍ମାନ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅସୂୟା ଦ୍ୱେଷ ହିଁ ସମ୍ପର୍କର ନିୟାମକ, ଯେଉଁଠି କର୍ତ୍ତବ୍ୟଜ୍ଞାନର ସଚେତନତା ନାହିଁ, ଯେଉଁଠି କେବଳ ବୃତ୍ତି ଅନ୍ୱେଷଣକାରୀ ବୈଶ୍ୟ-ଚେତା ଦୁର୍ବିନୀତ ମଦାନ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତି ହୁଙ୍କାର କରୁଥାନ୍ତି, ସେଇଠି ବିଦ୍ୟା ଏକ ପ୍ରହସନ । ଉଭୟେ 'ବିଦ୍ୟା' ଏବଂ 'ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ', ଭିନ୍ନାର୍ଥ ବାଚକ ଦୁଇଟି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଶବ୍ଦ ମାତ୍ର ।"(୮) ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଜାତିପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରୀତି ଅଦମ୍ୟ । ସଂପ୍ରତି ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଅନୁକରଣ ବ୍ୟାଧିରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଏ ସକାଶେ ବଡ଼ ଅସ୍ୱସ୍ତି ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ସମୟର ସୁଅରେ ଭାସିନଯାଇ ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ମୌଳିକ ବିଭବର ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାଧାରା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷାପାଇଁ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ସଚେତନତା ବାସ୍ତବରେ ସ୍ମରଣୀୟ । ତେଣୁ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଲେଖିଛନ୍ତି - "ନଈର ସୁଅକାଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିଗରେ ଯିବା ସିନା ଜାଗ୍ରତ, ଦାୟିତ୍ୱବାଦ, ସମର୍ଥ ଏବଂ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବନ୍ତ ମଣିଷର କାମ । କିନ୍ତୁ ସ୍ରୋତରେ ଭାସିଯିବାର ସହଜ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ଆମେ ଆପଣେଇ ନେଇଛୁ । ପୃଥିବୀରେ ଅନେକ ସଂସ୍କୃତି ଲୋପପାଇଁ ଯାଇଛି । ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ପରମ୍ପରା ଏଇଠି ଯଦି ଛିଣ୍ଡିଯାଏ ସେଥିରେ ସୃଷ୍ଟି ଗୋଡ଼ିମାଟି ହୋଇ ଯିବନାହିଁ । ଜୀବନର ପ୍ରବହମାନତା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । କାରଣ ତାହା ଆମ ହାତରେ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରବାହମାନତା ପାଇଁ ଆମେ ହିଁ ଦାୟୀ । ପ୍ରବଳ ସୁଅ ମୁହଁରେ ଯଦି ଏବେ ତାକୁ ଛାଡ଼ି ଭାସିଯିବା, ଆଉ ଦୁଇ ପୁରୁଷ ପରେ ସଚେତନ ଓଡ଼ିଆ ପୁଅମାନେ ଖୋଜିଲେ ଆଉ ତାକୁ ପାଇବେ ନାହିଁ । ବୈତରଣୀରେ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର କଦଳୀ ବାହୁଙ୍ଗା ଦୀପ ଅନେକ ଦୂରକୁ ଭାସି ଯାଇଥିବ ।"(୯)

ସାଂପ୍ରତିକ ଲେଖକ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ବ୍ୟକ୍ତି ସଚେତନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ସମାଜର ମଣିଷ ଭାବରେ ତା'ର ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସମ୍ପର୍କରେ ସଚେତନ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ ଅନେକାଂଶରେ ସମାଜ ମନସ୍କ । ନୀତିନିଷ୍ଠ ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ସେ । ଶୃଙ୍ଖଳା, ସଂଯମ ଓ ସଦାଚାର ଉପରେ ତାଙ୍କର ସାମାଜିକ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ସମାଜରେ ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେବା ବିଧେୟ । ତା'ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତି ପ୍ରବଣ ନହେଲେ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ସ୍ୱାଦୁ ଅନୁଭବ କରି ହେବ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ଆହ୍ୱାନ - "ଯେଉଁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଣିଷ ତା'ର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାର୍ଥ ବନ୍ଧନୀରୁ ଉଚ୍ଛୁଳି ଯାଇ ଅନ୍ୟକୁ ତା' ନିଜ ଭିତରେ ଅନୁଭବ ନ କରିଛି, ତା' ଅସୁବିଧାକୁ ନିଜ ଅସୁବିଧା ପରି ବୁଝି ନ ପାରିଛି ଏବଂ ସେହି ଅନୁପାତରେ ତା'ର ସୁବିଧାକୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ରଖି ପ୍ରୟୋଜନବେଳେ ନିଜକୁ ନିଜେ ସଂଯତ ନ କରିଛି, ସମାଜରେ ବଂଚିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ନିଜେ ଜାଣିଶୁଣି ବାନ୍ଧି ହେବାକୁ ଯେ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇପାରୁନାହିଁ, ସେ ସମାଜରେ ଥାଇ ସ୍ୱାଧୀନତାର ସ୍ୱାଦୁ ପାଇପାରିବ ନାହିଁ ।"(୧୦)

ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ମୁଗ୍ଧ ଉପାସକ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚେତନା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ଭୂଷଣ । ମଣିଷ ଜୀବନର ଅନ୍ତଃସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ପ୍ରକୃତିର ବହିଃସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ମିଶେଇ ଅନୁଭବ କରିବାରେ ତାଙ୍କର ସିଦ୍ଧି ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ତାଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚେତନା ସହିତ ସତ୍ୟ ଓ ଶିବର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ସର୍ବତ୍ର ଲକ୍ଷଣୀୟ । ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣର ସୌମ୍ୟ ସ୍ନିଗ୍ଧ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ କଳ୍ପନାର ବିଳାସ ଭୂମିରେ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ସତତ ଧାବମାନ । ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଚିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମୟୀ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରକୃତିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠକକୁ ବିମୋହିତ କରେ । ପଢ଼ିଲା ମାତ୍ରେ ଏହା ପାଠକର ଅନ୍ତରକୁ ସରିଯାଏ । ଦେଖନ୍ତୁ ଏଠାରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ଅପରୂପ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଋତୁ ଫଗୁଣର ବର୍ଣ୍ଣନା, "ଫଗୁଣ କିନ୍ତୁ ଫୁଲର ମହକ ପରି ଉଭେଇଯାଏ । ସେ ଆସିଛି ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁ କରୁ ଚାଲିଯାଇଥାଏ । ସେ ଗୋଟିଏ ସମ୍ଭୋଗ ବିନ୍ଦୁମାତ୍ର । ଜିଭ ଆଗରେ ମହୁର ସ୍ପର୍ଶପରି ସେ ଗୋଟାଏ କିମିଆ ହାୱା । ଦେହରେ ବାଜିଲେ ସବୁ କଢ଼ ଶିଟେଇ ଉଠନ୍ତି । ସବୁ ପାଖୁଡ଼ା ମେଲିଯାଆନ୍ତି । ଫଗୁଣ ହିଁ ଆଦ୍ୟ ଯୌବନର ସ୍ପର୍ଶ । ନୂତନ ପ୍ରଣୟର ମାଦକତା, ସୃଜନ ମନ୍ତ୍ରର ଆଦିସ୍ୱର । ସେ ସଂଜୀବିତ କରେ, ଉଦ୍ଜୀବିତ କରେ, ଅହରହ ଘାଲେଇ ଶୋଇ ଯାଉଥିବା ଜଡ଼ଧର୍ମକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ପ୍ରାଣସ୍ପନ୍ଦନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରେ । ଏଣୁ ସେ ଅସ୍ଥିର କରେ, ଉଚ୍ଚାଟ ସୃଷ୍ଟିକରେ, ବିଭାଜିତ ହୋଇଯିବାରେ ଅଦ୍ଭୁତ ବିଳୟର ଆନନ୍ଦ ଆଣିଦିଏ । ଏ ସାର୍ବଜନୀନ ଯୌବନର ନିଶାରେ ଗୋଠମାଡି ଉଠନ୍ତି, ଖଣ୍ଡିଆ ମଧ ମାତିଯାଏ । ଫଗୁଣ ଏକ ଉନ୍ମାଦନା, ଗୋଟାଏ ଉତ୍ତାପ, ଗୋଟାଏ ତରଳ ମଧୁର ଅଗ୍ନି ।"(୧୧) ଏଇଭଳି କବିସୁଲଭର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ କଳ୍ପନାବୋଧରେ ସେ ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧ ସୌଧ ।

ଗଦ୍ୟ ଲେଖକର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ତା'ର ଶୈଳୀ ମାଧ୍ୟମରେ ହୁଏ ପ୍ରକଟିତ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ଜା-ପଲ-ସାର୍ତ ଗଦ୍ୟର ଶୈଳୀ

ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ ପୂର୍ବକ କହିଛନ୍ତି – "And to be sure the style makes the Value of the prose. But it should passed unnoticed"(୧୨) ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ ଅନେକାଂଶରେ ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଗଦ୍ୟଶୈଳୀ ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ । ସେ ପ୍ରଥାସିଦ୍ଧ ଆଙ୍ଗିକରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକରେ ଗଳ୍ପର ରଂଜକତା ଓ ଚାତୁରୀ, ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖକର ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ବୌଦ୍ଧିକତା, ନାଟକୀୟ ସଂଳାପ, କବିର ଆବେଗଧର୍ମିତା ଓ ଚିତ୍ର ସୁଲଭ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ପରିଲକ୍ଷିତ । ସେ ବକ୍ରୋକ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିନାହାନ୍ତି, ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀ । ବାସ୍ତବଭୂମିରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ଗଦ୍ଗଦ୍ କଣ୍ଠରେ ଅତି ଆବେଗପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଷାରେ ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାଷଣ ଦେବାରେ ଧୂରନ୍ଧର । ତାଙ୍କର ଏ ଧରଣର ଶୈଳୀକୁ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଙ୍ଗିକରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିହେବ ନାହିଁ । ଏଣୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ଖୋଲାରୂପ (Open form) ଆଙ୍ଗିକର ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରିବା ଠିକ୍ ହେବ । ସଂପ୍ରତି ମାର୍କିନ ସାହିତ୍ୟରେ Altred Kazin ଏ ଧରଣର ଲେଖାକୁ ଖୋଲାରୂପ (open form) ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ ନିଜ ଶୈଳୀ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ କହନ୍ତି – "ବାନ୍ଧିଛନ୍ଦି ହେବା ଗୋଟାଏ ଅସ୍ୱସ୍ତିକର ଅବସ୍ଥା । ଏଣୁ ସମସ୍ତ ବର୍ଗୀକରଣକୁ ଭୁଲିଯାଇ ଏବେ ଇଂରାଜୀରେ ଗୋଟାଏ 'ଖୋଲାରୂପ' ଗୃହୀତ ହୋଇଗଲାଣି । ତାକୁ ସେମାନେ 'open form' ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏଇଟା ସାହିତ୍ୟିକ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାର ନୁହେଁ ବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟହୀନ ବିଦ୍ରୋହ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । କୌଣସି ଗୋଟିଏ ବର୍ଗରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ରହି ଆଉ ଟିକିଏ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଗଲେ, ଟିକିଏ ସ୍ୱାଧୀନ ହୋଇଗଲେ ଦେଖାଯାଉଛି ଯେ କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ମିଶିଯାଇ ବେଶ୍ ଗୋଟିଏ ନୂଆ ପ୍ରଦେଶ ଗଠନ କରିପାରୁଛନ୍ତି । ସେଥିରେ ନାୟକ ପାଇଁ ବାସନ୍ଦ ନାହିଁ ବା କବିତା ପାଇଁ କଟକଣା ନାହିଁ, ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଭିଡ଼ିଆଣି ଜବରଦସ୍ତି କାଠବିଡ଼ା ପରି ବାନ୍ଧିବାର ପ୍ରୟାସ ଏଥିରେ ନାହିଁ । ସମସ୍ତଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମୂଳ ରକ୍ଷାକରି କେବଳ ଛନ୍ଦାଛନ୍ଦି ଶାଖା ପତ୍ରରେ ଗୋଟିଏ ସବୁଜ ଉପନିବେଶ ମଧ୍ୟ ଏହା ନୁହେଁ । ଏଇଟା ବରଂ ମଞ୍ଜି ମଞ୍ଜି ମିଶି, ବର୍ଣ୍ଣରୂପ ମିଶି ନୂଆ ଗୋଟିଏ ଉଦ୍ଭିଦ । ତା'ର ଚେର ଭୂଇଁ ଛୁଇଁ ଗଲାଣି । ତା'ର କେବଳ ନାମକରଣ ହେବା ବାକି ଅଛି, ନିୟମିତ ବର୍ଗୀକରଣ ହେବା ବାକି ଅଛି ।"(୧୩) ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ଖୋଲାରୂପ ଆଙ୍ଗିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଭିନବ ମନେଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଲେଖକ ସହିତ ପାଠକର ଅପୂର୍ବ ଯୋଗାଯୋଗ ରଖିପାରିଛି ।

ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଆରମ୍ଭ ଏପରି ଭାବରେ ହୋଇଥାଏ ଓ ଶେଷ ଏପରି ଭାବରେ ହୋଇଥାଏ, ଯାହାକୁ ପାଠକ ପଢ଼ିବା ମାତ୍ରେ ଆପେ ଆପେ ତା'ସହିତ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାନ୍ଧି ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଶକ୍ତିଟି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ପ୍ରାବନ୍ଧିକଠାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ Virginia Woolf କହନ୍ତି – "Everything in an essay must be subbued to that end, it should lay us under a spell with its first word, and we should only wake, refreshed with its last." (୧୪) ସେ ଅତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଆରମ୍ଭ କରିଥାନ୍ତି, ଯାହା ପଢ଼ିଲେ ପାଠକ ମନରେ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର ହେବା ପାଇଁ ଉତ୍କଣ୍ଠା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧର ଆରମ୍ଭରୁ ସେ ପାଠକକୁ ନିଜର ଭାବ ସହିତ ଏକାକାର କରି ଭସାଇ ନେଇପାରନ୍ତି । ଏଠାରେ ଦେଖନ୍ତୁ ତାଙ୍କର 'ବୁଝାମଣା ପ୍ରସଙ୍ଗ'ର ପ୍ରବନ୍ଧର ଆରମ୍ଭ; "ବିଦ୍ୟାବତୀ ଆଗରେ ମୂର୍ଖ କାଳିଦାସର ମୂକଭଙ୍ଗୀକୁ ଯେମିତି ପଞ୍ଚାଏ ପଣ୍ଡିତ ମିଶି ବିବିଧ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅର୍ଥରେ ରଂଜିତ କରିଦେଲେ, ସେହିପରି ମେଞ୍ଚାଏ ପିଲାଳିଆ ଆବୁରୁଜାବୁର ଗାରକୁ ମଧ୍ୟ ଗଭୀର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରି ଦିଆଯାଇପାରେ । ଅକସ୍ମାତ୍ ସେଥିରେ ଖଣ୍ଡେ ସରଳ ରେଖା ଯଦିଥାଏ ତେବେ ତାହାହିଁ ହେବ ସତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକ, କଳାକାରର ସରଳତା, ତୀକ୍ଷଣତା ଏବଂ ଅବିଚଳିତ ସାଧନାର ଇଙ୍ଗିତ! ତାହା ପୁଣି 'କ୍ଷୁରସ୍ୟଧାରା ନିଶିପ ଦୂରତ୍ୟୟା'!! ଯଦି ବଙ୍କା ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ତାହାହିଁ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ୱରୂପ ।' ନାରୀ ଭାବର ରୂପକଳ୍ପ । ଯଦି କୁଞ୍ଚକୁଞ୍ଚିଆ ହୋଇଥାଏ, ତା'ହେଲେ ତ ସେଥିରେ ଜୀବନର ମହାପ୍ରବାହ ଆସିଗଲା । କାଳନଦୀ ସେହିଠାରେ ହିଁ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ସେଠି ଇଚ୍ଛା କଲେ ଦିଶିବ କାମିନୀର ଚୂର୍ଣ୍ଣ କୁନ୍ତଳ, ବିଦ୍ୟୁଦାମର ଝଲକ, ତଟନୀର ପ୍ରବାହ, ସଂସ୍କାରର ଜଟିଳଧାରା, ଏପରି କେତେ କ'ଣ? ଯଦି ଆଳୁପରି କିଛି ଗୋଟିଏ ସେଥିରୁ ବାହାରି ହୋଇଗଲା, ତେବେ ଜାଣିବାକୁ ହେବ ଯେ କଳାକାର ସେଥିରେ ସମଗ୍ର ସୃଷ୍ଟି ତତ୍ତ୍ୱ କହିଦେଲେ, କିନ୍ତୁ ଖଡ଼ି ବୁଲୁବୁଲୁ ଯଦି ଆକସ୍ମାତ୍ '୦' ମୁଣ୍ଡାଳି ଧରିଯାଇଛି, ତେବେ ଆଉ କହିବାର ନାହିଁ । ସମଗ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ସେଥିରେ ମୁଖର ହୋଇ ବାଜିଉଠିବେ – ଜ୍ୟୋତି, ଶୁକ୍ର, ଦିଗ୍‌ଚକ୍ର, ନୀଳଚକ୍ର, କାଳଚକ୍ର ସବୁ ଯେମିତି ଏକାଠି ସେଇ ମଣ୍ଡଳରେ ସମାହିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।"(୧୫) ଏସବୁ ଗଦ୍ୟ ଯେପରି ବିଶ୍ଳେଷଣଧର୍ମୀ, ସେହିପରି ଆବେଗ ପ୍ରବଣ ।

ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥଙ୍କ ଗଦ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ତାଙ୍କର ଚିତ୍ରଧର୍ମୀ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଓ ଶବ୍ଦର ସାର୍ଥକ ପ୍ରୟୋଗ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ସେ ତାଙ୍କର ଅନୁଭୂତିକୁ ଚିତ୍ରଟିଏ ଦେଇ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ପାରଙ୍ଗମ । ସେ ଏପରି ଭାବରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଖଞ୍ଜି ଦେଇଥାନ୍ତି, ଯାହା ପାଠକଲେ ସହଜରେ ଭାବଟି ଛବି ପରି ଆମ ଆଗରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ । ଦାର୍ଶନିକ ଭାବ ସମ୍ବଳିତ ଜୀବନଧର୍ମୀ, କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ବିଷୟକୁ ଚିତ୍ରଟିଏ ଆଙ୍କି ଥୋଇବାରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକଙ୍କ ସ୍ୱକୀୟତା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କର ସର୍ବତ୍ର ଲକ୍ଷଣୀୟ । ଏଠାରେ 'ମଥୁରା ନଗରୀ' ପ୍ରବନ୍ଧରୁ କ୍ରିୟଦଂଶ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି । "କଳସ ଝଡ଼ି ପଡ଼ିଥିବା କୋଣାର୍କ ପରି ବଞ୍ଚିବା ଏକ ବିଡ଼ମ୍ବନା; କିନ୍ତୁ ସ୍ମୃତିଭିତ୍ତିକ ସେଇ ପାଷାଣ ପରି ଏହା ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ । ଆକାଶ ଗର୍ଭରେ ଭାସମାନ ବକ ଦମ୍ପତି ପରି ଜୀବନର ମୂଲ୍ୟ ଆସନ୍ତି ଓ ଏହିପରି ଯାଆନ୍ତି । ଆମପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଯେପରି ଅଯାଚିତ, ତିରୋଭାବ ସେହିପରି ଅଣାୟ । ସେ ଆସେ ସେ ଯିବା ପାଇଁ ହିଁ

ଆସେ । ଆସିବା ଯିବା ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଭ କେତୋଟି ମମତାର ବିନ୍ଦୁ ମାତ୍ର ଢଳଢଳ ହେଉଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଘେରି ଅଜସ୍ର ଲୋତକର ମୁକ୍ତାବିନ୍ଦୁ । ଉଦ୍ଭିଦ ପରି ଯେଉଁମାନେ ନୂତନ ପ୍ରୟାସରେ ବାର୍ଷିକ ଫସଲ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହିଥାନ୍ତି, ଥରେ ରିକ୍ତ ହେଲେ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ସମ୍ଭାବନା ସରିଯାଇଥାଏ, ସେମାନଙ୍କ କଥା ନିଆରା ।"(୧୬) ଜୀବନର ଚିତ୍ରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କଳ୍ପନାରେ ବିଶ୍ୱର ଚିତ୍ର ଆଙ୍କିବାରେ ସେ ଜଣେ କୃତବିଦ୍ୟ ସ୍ରଷ୍ଟା । ଅନେକତ୍ର ସେ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏପରି ଚିତ୍ରଧର୍ମୀ ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ଗଦ୍ୟଧର୍ମୀ କବିତା କୁହାଯାଇପାରିବ ।

ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖି ସାହିତ୍ୟିକ ଭାବରେ ଯଶ ଅର୍ଜନ କରିବା ଏକ ଦୁଃସାଧ୍ୟ ସାଧନା । କାରଣ ଏ ବିଭାଗଟି ପ୍ରତି କାହିଁକି କେଜାଣି ପାଠକ ଅନେକାଂଶରେ ବିମୁଖ । ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ ଏହାର ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ସେ ଜଣେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଭାବେ ଆଜି ଅଗଣିତ ଓଡ଼ିଆ ପାଠକର ପ୍ରିୟଭାଜନ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି । ଜଣେ ସତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା ଋଷି ପରି ସେ ଜୀବନର ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିରେ ବିଚରଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ଜଗତକୁ ସେ ତାଙ୍କର ଦିବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଛନ୍ତି । ସତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା ଏଇ ଋଷି ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ବିପୁଳ ପୃଥ୍ୱୀ ପରିକ୍ରମା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ପାଠକର ପ୍ରାଣକୁ ବିମୋହିତ କରେ, ବୃହମ ଜୀବନାଭିମୁଖୀ କରେ ଓ ଅଶ୍ରୁ ପୁଲକ ସଞ୍ଚାର କରେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ସମକାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ମନନଶୀଳ ଭାବସମ୍ବେଗୀ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ରୂପେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ କରାଯାଏ ।

ସଙ୍କେତ ସୂଚୀ :

[୧]. Aldous Huxley : Collected Essay (1st Edition) Preface, P.VII
[୨]. Aldous Huxley : Collected Essay (1st Edition) Preface, P.VII
[୩]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ରଥ ସପ୍ତକ (୧୯୮୩), ପ୍ରାକ୍‌ଭାଷା
[୪]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ରଥ ସପ୍ତକ (୧୯୮୩), ମୁଁ କ୍ଷେତ୍ର ଯିବି, ପୃ.୩
[୫]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଦର୍ଶନ (୧୯୭୧), ମୁଁ ଲେଖେ କାହିଁକି?, ପୃ.୪୬
[୬]. Jean – Paul Sartre : What is Literature? Translated by Bernard Frechtman, rethuen and Co Ltd. (1983), P.27
[୭]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ମୁଁ ସତ୍ୟଧର୍ମା କହୁଛି, (୧୯୭୭), ମୌନ, ପୃ. ୪୬
[୮]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ଏ ଯେଉଁ ପୃଥିବୀ (୧୯୭୫) ବିଦ୍ୟା ଓ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ, ପୃ.୩୬
[୯]. ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ସଂସ୍କୃତି ଡକ୍ଟର ମାୟାଧର ମାନସିଂ ସ୍ମାରକୀ ବକ୍ତୃତାମାଳା : ସଂପାଦନା, ଚିତ୍ତରଂଜନ ଦାସ, ଓଡ଼ିଶା ସଂସ୍କୃତିର ଅତୀତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ, ପୃ.୨୫
[୧୦]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଦର୍ଶନ (୧୯୭୧), ପୃ.୨
[୧୧]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ଏ ଯେଉଁ ପୃଥିବୀ (୧୯୭୫), ଫଗୁଣ, ପୃ.୧୪-୧୫
[୧୨]. Jean - Paul Sartre : What is Literature? Translated by Bernard Frechtman, rethuen and Co Ltd. (1983), P.15
[୧୩]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଦର୍ଶନ (୧୯୭୧), ପୂର୍ବାଭାସ
[୧୪]. Virginia Woolf : The Modern Essay- Collected Essay (1st Edition) Vol-2, P.41
[୧୫]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଦର୍ଶନ (୧୯୭୧) ବୁଝାମଣା ପ୍ରସଙ୍ଗ, ପୃ.୫
[୧୬]. ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରଥ : ଏ ଯେଉଁ ପୃଥିବୀ (୧୯୭୫) ମଥୁରା ନଗରୀ, ପୃ.୧୦-୧୧